

7. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ТА ПРИГОЛОСНИХ

- 7.1. Чергування голосних.
- 7.2. Кількісні чергування голосних.
- 7.3. Якісні чергування.
- 7.4. Чергування, викликані монофтонгізацією дифтонгів.
- 7.5. Ряди чергувань голосних.
- 7.6. Чергування приголосних.

Основна література

1. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
2. Крижанівська, О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граMATика, Київ, 2010.
3. Лашкова, Л. Історична фонологія словенських мов, Београд, 2010.
4. Майборода, А.В. Старослов'янська мова, Київ, 1975.

Додаткова література

1. Бошковић, Р. Основи упоредне граматике словенских језика. Фонетика, морфологија, грађење речи, Београд, 2000.
2. Mihaļjević, M. Slavenska poredbena gramatika, 1. dio, Zagreb, 2002.
3. Ivšić, S. Slavenska poredbena gramatika, Zagreb, 1970.

7.1. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ

Доля індоєвропейських довгих і коротких голосних відображена в спільнослов'янських чергуваннях голосних звуків.

Чергування - це закономірна зміна звуків, яка відбувається при словотворенні або словозміні в одній і тій же морфемі (корені, префіксі, суфіксі, закінчення).

Праслов'янська мова успадкувала з індоєвропейської епохи чергування голосних, які згодом видозмінилися відповідно до змін самих індоєвропейських голосних у праслов'янській мові. Ці чергування могли бути кількісними і якісними.

Кількісними називаються чергування однакових за якістю (місцем творення), але різних за тривалістю звучання (довготою) звуків (наприклад, \bar{i}/\bar{i} , тобто довгого і короткого голосного одної якості).

Якісними називаються чергування однакових в кількісному відношенні, але різних за якістю (місцем творення) голосних звуків (наприклад: \bar{i}/\bar{e} — двох коротких голосних різного творення — верхнього і середнього піднесення).

Якщо при чергуванні відбуваються не тільки якісні, але й кількісні зміни, то йдеться про кількісно-якісне чергування.

7.2. КІЛЬКІСНІ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ

1. $*\bar{o}/*\bar{o} > o//a$

Це чергування характеризувало дієслівні основи зі значенням нетривалої одноразової дії (короткий голосний) і тривалої, часом повторюваної дії (довгий голосний); це ж саме чергування властиве також відповідним віддієслівним іменникам. У праслов'янській мові пізнішого періоду $*[\bar{o}] > [o]$, а $*[\bar{o}] > [a]$, тому в старослов'янській мові маємо $o//a$:

носити — принашати, скочити — скакати

гвоздь — пригваждати

рождж — раждаѣ

просити — въпрашати

горѣти — гарь.

2. $*\bar{e}/*\bar{e} > e//ѣ$.

Морфологічне значення цього чергування таке ж, як і попереднього. У праслов'янській мові пізнішого періоду $*[\bar{e}] > [e]$, $*[\bar{e}] > [ѣ]$, тому в старослов'янській це чергування мало вигляд $e//ѣ$:

плести — съплетати, сѣдло - сѣдѣти

гнѣтъ — оугнѣтати

лѣтѣти — лѣтати (про чергування ѣ//а див. нижче)

секрыа — сѣкж

несж — нѣсѣ.

3. *ī//*ī* > *ь/н*.

Те ж саме морфологічне значення, що й у попередніх.

Згодом **[ī]* > [ь], а [ī] > [н], тому в старослов'янській мові чергування *ї/і* змінилося в *ь/н*:

мьрж — оумираж

рьци — нарицати, отърицати

сѣлати — застилати

пѣсати — написати

бьрати — сѣбирати.

4. **ǔ//*ū* > *ѣ/ы*.

Те ж саме морфологічне значення. У старослов'янській з [**ǔ*] маємо [ѣ], а з [*ū*] — [ы], тому це чергування у пізніший період виглядає так: *ѣ/ы*.

сѣлати — посылати, дъхнжти - дышати

сѣпати, сѣнѣ — засыпати

зѣвати — призывати

дъмж — надымаж

7.3. ЯКІСНІ ЧЕРГУВАННЯ

Серед успадкованих праслов'янською мовою якісних чергувань найпоширенішими були:

1. **ě//*ǫ* > *е/о*.

Це найбільш поширене чергування голосних не лише у слов'янських, а й в усіх індоєвропейських мовах. Вважається, що воно виникло як позиційне чергування внаслідок пересування наголосу з кореня на сусідній склад — до початку чи кінця слова (причому початковим був ступінь [**ě*]. Ступінь [**ě*] переважно властивий первинним дієслівним основам, а ступінь [**ǫ*] — віддієслівним іменним формам і вторинним дієслівним основам). Наприклад:

берж — сѣворѣ

стельж — столѣ

нести — ноша, носити

ведж — водити

плести — плоть

лежати — ложе.

Це чергування менш прозоре у тих випадках, коли [е, о] входили до складу дифтонгів, які на праслов'янському ґрунті зазнали монофтонгізації (див. “Чергування, викликані монофтонгізацією дифтонгів”).

2. *ē//*ō > ѣ//а.

Це, по суті, те ж саме якісне чергування, яке на ступені довготи дало інші результати в старослов'янській мові:

*ē > *ě > ѣ

*ō > а

сѣдѣти — сад, садити

приткати — растачати

влѣзти — влазити

погрѣвати — гравити

стрѣгж — стражь

Оскільки перед голосним переднього ряду ѣ задньоязикові приголосні зазнавали палаталізації, то чергування голосних ѣ//а закономірно викликало і чергування приголосних:

жарь — гарь (*-gēr-//-*gōr-, а -*gēr- > -ž'er)

чадъ — кадило (-*kēd-//-*kod-, а -*kēd > *č'ed).

3. *ǫ//*eǫ > ѣ//ѡ, ов.

Морфологічне значення цього кількісно-якісного чергування аналогічне до попереднього.

Наявність [*ǫ] характеризувала первісні дієслівні основи, а дифтонг [*eǫ] > ѡ або ов — основи віддієслівних іменних форм і вторинні дієслівні основи:

дѣхнѣти — доухъ, доушити

сѣхнѣти — соухъ, соушити

вѣдѣти — воудити

крѣха — съкроушити.

4. *ě//*ī > е//ь.

Це чергування спочатку супроводжувало дієслівне формотворення. Вважається що *ī(ь) є результатом редукції [*ě] в ненаголошеній позиції. Тому спочатку це було кількісне чергування, яке перейшло у якісне. Воно було властиве дієслівним кореням з первинним [*ě].

верж — братьи — съвирати

стелити — стьлати

рекж — рьци

жегж — жьзи.

5. У праслов'янській мові [*ē] було характерне як для дієслівних, так і для іменних основ, а [*ī] було притаманне дієслівним основам зі значенням одиничної нетривалої дії. Згодом *ē > *ě > ѣ, тому в праслов'янській мові пізнішого періоду це чергування виглядало так:

*ē//*ī > ě//ь > ѣ//ь:

свѣтити, свѣтъ — свѣтѣти, освѣжти (рано встати, побачити світанок, хорв. *svanuti* — розвиднітись),

блѣскъ — блѣснжти.

б. *ǫ//*ō > ѣ//о.

За значенням і походженням це чергування аналогічне до попереднього:

зѣвати — зовѣ

рѣвати — ровѣ.

7.4. ЧЕРГУВАННЯ, ВИКЛИКАНІ МОНОФОНГІЗАЦІЄЮ ДИФТОНГІВ

Як зазначалось вище, під дією закону відкритого складу відбулася монофтонгізація дифтонгів. Але зміни цих дифтонгів були різні, залежно від їх позиції у слові. Частина з них дала один звук, частина залишилася поділена на два звуки між попереднім і наступним складом, що призвело до чергувань голосних або голосних з приголосними.

У результаті всіх фонетичних процесів у межах складу і окремих фонем прайндоевропейські дифтонги на слов'янському ґрунті утворили своєрідні ряди чергувань. Рефлекси багатьох дифтонгів і окремих звуків загубилися ще у праслов'янську або кирило-мефодіївську епоху, тому в певних рядах деякі ланки можна відтворити тільки у формі гіпотез. У сучасних слов'янських мовах уже чітко не простежується взаємозв'язок споріднених форм, тому їх спільне походження може видатися незрозумілим. Сучасникам навряд чи здадуться однокореновими слова: *лемех* і *ламати*, *скелі* і *колоти*, *пам'ять* і *поминати*, *звук* і *дзвін*, *наука* і *звикнути*, *діти* і *доїти*, *сміття* і *мести*, *вінок* і *повивати*, *трава*, *отрута* і *страва*, *плем'я* і *плід*, *хворий* і *хирити*, *пхати* і *пшоно*, *клубок* і *кубло*.

Чергування, викликані монофтонгізацією дифтонгів, тісно переплітаються зі звичайними чергуваннями голосних, переважно з основним індоєвропейським чергуванням *o//e* (причому різної довготи). Тому при розгляді таких чергувань серед вчених немає єдності. Одні розглядають чисто дифтонгічні чергування, наприклад, *om(on)//em(en)*, а інші беруть їх у широкому фонетичному аспекті, враховуючи всі позиційні зміни фонем. Подаємо найважливіші з цих груп чергувань:

*eĭ : oĭ(ai) : i > ѣ : ѣ (або н) : ь

*eĭ : oĭ(au) : ŭ > ѣ : ѣ : ѣ

*er : or : r̥ > ĩr : ьr : ро або ѣr : ѣr : ро

*e : o : ĩ — аналогічно до *r

*en : on : ŋ > Ѧ : ж : ѡн(ън)

*em : om : m — аналогічно до *n.

Результати цих чергувань залежали від позиції дифтонга в слові. Якщо дифтонг опинявся перед голосним або між голосними *i, j*, то він або залишався незмінним, або під впливом *j* змінювався голосний. Тому ці ряди чергувань не зовсім повні, наприклад:

*kaĭna > цѣна (*aĭ → ѣ, а перед ѣ *k > ц), Але *kaĭati > кагати.

Приклади:

*kceĭtti > цвисти

*kcoĭtos > цвѣтъ

*kciĭtetъ > цвѣтетъ

*beĭdti > блюсти

*beĭditi > боудити

*bŭdeti > бѣдѣти

*mertĭ > мрѣти

*moriti > морити

*sŭmrĭtъ > сѣмрътъ

*umirati > оумирати

*velĕti > велѣти

*volĭa > вола

*dovъleti > довълети

*domti > дѣти

*dŭmq > дѣмѣ

*žeti > жѣти

*žŭnq > жнѣ

*stremę > стрѣма

*stromъ > стромъ (чеськ. strom “дерево”)

*strĭmъ > стрѣмъ

*zvonъ > звонъ

*zvękъ > звѣкъ

7.5. Ряди чергувань голосних

Оскільки кожний з пари звуків, які чергувалися, міг також чергуватися з іншими звуками, то утворилися ланцюгові чергування. Наприклад:

*ĭ//*ĭ//*ĕ//*ĕ//*ŏ//*ŏ > ѣ//н//ѣ//ѣ//о//а.

Переважно не всі ланки цього чергування можна відтворити для кожного конкретного кореня, однак у більшості випадків майже всі ступені відновлюються:

Ъ//і//ѣ//є//о рьци — нарицати — издрѣкати — рекж — рокъ, пророкъ
 Ъ//і//є//о бьрати — събирати — берж — съборъ
 Ы//оу//ов//ав слышати — слоухъ — слово — слава
 Ѣ//о//оу дѣхнѣти — дыхати — доухъ
 Ѣ//о//ы зѣвати — зовж — призывати.

7.6. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Чергування приголосних, на відміну від чергування голосних, ще в індоєвропейській прамові не відігравало жодної морфологічної ролі, тобто не служило для розрізнення форм і значень слова. У праслов'янській мові виникають нові чергування, які є наслідком різних фонетичних процесів: палаталізацій, йотації, асиміляцій і дисиміляцій:

Наведемо приклади чергувань:

г//ж//з врагъ — врази, нога — нози
 стрегж — стража, богъ — боже
 к//ч//ц отрокъ — отроча, плакати — плачь
 рекж — рьци, -отроци; пек-печеші-пѣци;
 х//ш//с доухъ — доуша — доуси;
 моуха — моуси
 ст//шт' (щ') възвѣстити — възвѣштѣж, острити — изоштренъ
 зд//жд' пригвоздити — пригвождѣж
 зг//жд' розга — рождѣ, мозгъ — мождити
 ск//шт' искати — иштѣж
 в//вл' ловити — ловлѣж
 б//бл' любити — люблѣж
 п//пл' топити — топлѣж
 м//мл' ломити — ломлѣж
 т//шт' свѣтъ — свѣштѣж
 д//жд' видѣти — видѣж.

В одному часовому розрізі неможливо відокремити чергування в чистому вигляді від решти фонетичних процесів. Якщо розглядати чергування приголосних на широкому історичному фоні, то їх буде значно більше.